

Dyskusja nad zadaniami hermeneutyki biblijnej trwa, a właściwie mówiąc — ze strony katolickiej dopiero się rozpoczyna¹⁴. Warto, by wzięła też w niej udział i polska myśl teologiczna!¹⁵

Kraków

Ks. JERZY CHMIEL

Ks. Janusz Frankowski

LIST ARYSTEASZA CZYLI LEGENDA O POWSTANIU SEPTUAGINTY

Judeizm hellenistyczny to niezwykle szeroki i bogaty świat. Doskonałym wprowadzeniem w ten świat, w jego charakter, jest *List Arysteasza*. Ukazuje on nam najbardziej twórczy i — o ile wiemy — najbardziej oryginalny ośrodek tego świata, Aleksandrię, oraz odnosi się do jego najważniejszego dzieła, Septuaginty. Niniejszy artykuł ma charakter przede wszystkim informacyjny, stąd szerokie przedstawienie treści *Listu*. Może zresztą jest to potrzebne tym bardziej, że treść żydowskiej literatury pozabiblijnej jest u nas stosunkowo mało znana.

WPROWADZENIE HISTORYCZNE

Po śmierci Aleksandra Wielkiego władzę nad Egiptem przejął Ptolemeusz I Soter (323—285) dając początek dynastii Ptolemeuszów. Stolicą Egiptu uczynił Aleksandrię, miasto portowe założone przez Aleksandra Wielkiego. Miasto stało się wkrótce jednym z głównych centrów śródziemnomorskiego świata, a Ptolemeusz uczynił zeń

---

¹⁴ Wśród wielu ukazujących się obecnie publikacji na ten temat warto odnotować: E. Biser, *Theologische Sprachtheorie und Hermeneutik*, München 1970. — H. Cazelles, *La nouvelle herméneutique biblique*, Brussel 1969. Tegoż autora *Ecriture, Parole et Esprit ou trois aspects de l'herméneutique biblique*, Paris 1971. — *Exégèse et herméneutique*, praca zbiorowa pod red. X. Léon-Dufour (coll. Parole de Dieu), Paris 1971. — Bibliografią fundamentalną dla hermeneutyki jest N. Henrichs, *Bibliographie der Hermeneutik*, Düsseldorf 1968.

¹⁵ Pomyślnym początkiem był Zjazd Biblistów Polskich w Warszawie w roku 1970, który za temat obrad obrał sobie właśnie hermeneutykę biblijną. Oby materiały tego zjazdu ukazały się jak najszybciej! Zob. także *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 2—3 (1971), poświęcony między innymi problemom hermeneutycznym w Biblii i liturgii.

wielki ośrodek naukowy i założył sławną aleksandryjską bibliotekę¹. Bibliotekarzem za czasów Ptolemeusza I był słynny Demetriusz z Faleronu, jeden z największych erudytów hellenistycznego świata: filozof, mówca, pisarz, a przy tym doskonały administrator. W Aleksandrii bardzo wczesnie spostrzegamy dużą kolonię żydowską. Żydzi są faworyzowani, zajmują poważne stanowiska. Wielu z nich znajduje się w wojsku. Ptolemeusze mają do nich zaufanie. Zresztą Żydzi znajdują się nie tylko w samym mieście, ale i w całym Egipcie. Wielu z nich jest w tym kraju prawdopodobnie już od czasów perskich (np. kolonia w Elefantynie).

Po Ptolemeuszu I królem zostaje Ptolemeusz II Filadelf (285—247). Jest to okres chwały dla Aleksandrii. Filadelf rozszerza bardzo bibliotekę i rozwija życie naukowe. Demetriusz popada jednak u niego w niełaskę i zostaje odsunięty. Historia, o której mówi *List Arysteasa*, rozgrywa się za czasów Filadelfa.

OGÓLNY CHARAKTER „LISTU”

Pismo jest przedstawione jako list Arysteasa — dworzanina Filadelfa i wysłannika tego króla do Jerozolimy — do swego brata Filokratesa. W rzeczywistości dziełko nie wiele ma z listem wspólnego. Jest to z jednej strony pismo polecające dla Septuaginty i dające w tym celu wzniosłą opowieść o jej powstaniu, a z drugiej jest dziełem propagandowym judaizmu zawierającym niejako kompendium wiadomości o Żydach i ich wiersze. Autorem jest bez żadnej wątpliwości jakiś aleksandryjski Żyd. Dziełko jest więc pseudoepigrafem.

Pismo wprowadza nas z miejsca w atmosferę aleksandryjską. Mamy przed sobą owego wspaniałego króla Ptolemeusza II Filadelfa, ukazanego w nadzwyczaj pozytywnym świetle, oraz pełnego aktywności Demetriusza z Faleronu. (Jesteśmy tutaj wobec niedokładności historycznej, bowiem jak to było przed chwilą wspomniane, Demetriusz został przez Filadelfa odsunięty. Niedokładność ta jest jednak chyba świadoma: chodzi prawdopodobnie o zachowanie na scenie tak znanej postaci, jaką był Demetriusz). Spotykamy się również z wielką kolonią żydowską i ważnymi informacjami na temat powstania tej kolonii. Dostrzegamy prądy intelektualne charakterystyczne dla Żydów egipskich. Wreszcie historia, o której *List* opowiada, jest z jednej strony związana z biblioteką aleksandryjską, chlubą tego miasta, a z drugiej — z powstaniem najważniejszego dzieła judaizmu aleksandryjskiego — Septuaginty.

¹ Najbardziej zasadniczym dziełem o bibliotece aleksandryjskiej jest książka: E. A. Parsons, *The Alexandrian Library Glory of the Hellenic World. Its Rise, Antiquities and Destruction*, New York 1967 por. rec. M. Skuratowicz, *Przeł. Orient.* nr 70 (1969, 2) 184n.

Pod względem rodzaju literackiego dzieło jest opowiadaniem — zbliżonym do powieści „historyczno”-mądrościowych, ale mądrościowych w sensie aleksandryjskim, tzn. chodzi o dzieło filozofujące. Jest to rodzaj, z którym spotykamy się częściej w tym środowisku, np. 3 Ezd czy 4 Mach. Charles zalicza *List* do „świętych legend”. Tendencja pisma ujawnia się zaraz od pierwszych zdań i powraca później na każdym kroku. Mianowicie w zetknięciu z imponującą kulturą i myślą grecką, wśród intelektualnych kręgów aleksandryjskich Żydów rodzi się pragnienie dorównania środowisku greckiemu, zwłaszcza gdy chodzi o mądrość, filozofię. Żydzi są głęboko przekonani, że mądrość ich Ksiąg nie ustępuje mądrości greckiej. W związku z tym na każdym kroku usiłują przedstawić mędrców żydowskich jako filozofów, a judaizm jako filozofię, która zawiera najwyższe zasady znanej filozofii, nawet je przekracza.

List ukazuje znaczenie Septuaginty, a jednocześnie pragnie jeszcze bardziej wzmocnić jej autorytet. Podając historię tłumaczenia autor przytacza bezustannie kopie dokumentów odnoszących się do powstania przekładu i usiłuje w ten sposób stworzyć wrażenie prawdziwości całego opowiadania. Język grecki pisma jest czysty, bez semityzmów, a styl bardzo wyszukany i przez to dość sztuczny.

TRZEŚĆ KSIĘGI

Wprowadzenie (1—8). Zawiera uzasadnienie *Listu*: „Skoro zostało dokonane, Filokratesie, tak interesujące sprawozdanie o naszym posłannictwie do Eleazara, arcykapłana żydowskiego, a tobie tak bardzo zależy na wysłuchaniu dokładnych wspomnień odnośnie do tego, w związku z czym i dlaczego zostaliśmy wysłani, spróbowałem jasno ci to przedstawić znając twe zamiłowanie do wiedzy” (1). Do tego zamiłowania do wiedzy należy u Filokratesa głębokie zainteresowanie dla świętości i sposobu postępowania tych ludzi, którzy żyją według swego świętego Prawa (tzn. Żydów). I to właśnie dlatego z pewnością wysłucha on chętnie relacji o poselstwie do czciwego, mądrego i szlachetnego jerozolimskiego arcykapłana, w sprawie tłumaczenia tego Boskiego Prawa.

Kompletowanie biblioteki i projekt zdobycia Prawa żydowskiego (9—11). Po tym wstępie Arysteasz przechodzi do historii tłumaczenia Prawa. Demetriusz zawiadamia króla, że posiada już 200 tysięcy książek i pragnie niedługo dojść do liczby 500 tysięcy. Nadto zaznacza, iż dowiedział się, że Prawo żydowskie warte jest, by się znalazło w bibliotece. Istnieje jednak ta trudność, że jest ono napisane innym alfabetem i językiem. Filadelf nakazuje zwrócić się w tej sprawie do arcykapłana żydowskiego.

Uwolnienie niewolników żydowskich (12—27). Arysteasz, sprzyjając Żydom, korzysta z zamiaru króla i decyduje się na wstawien-

nictwo za niewolnikami żydowskimi. Zwraca na uwagę królowi, że byłoby rzeczą niewłaściwą wystąpić do arcykapłana z prośbą, a jednocześnie pozwolić na to, aby tylu Żydów, sprowadzonych do Egiptu przez ojca króla (Ptolemeusza I), pozostawało w stanie niewolniczym. Król wydaje nakaz uwolnienia wszystkich Żydów — około stu tysięcy — z niewoli.

Sprawozdanie Demetriusza w sprawie odpisu ksiąg żydowskich (28—33). Po załatwieniu sprawy niewolników żydowskich Filadelf żąda od Demetriusza sprawozdania co do odpisu ksiąg żydowskich. Demetriusz donosi, że te, które są w bibliotece, są spisane niedbale i do tego po hebrajsku². Uważa, że byłoby rzeczą właściwą, aby znalazły się w bibliotece staranne teksty, ponieważ „Prawo to jest pełne mądrości i bez zarzutu, bo jest ono Boże” (31), i poddaje konkretną propozycję: „Jeśli więc, królu, uważasz za słuszne, należy napisać do arcykapłana żydowskiego, aby przysłał tych, którzy wykazali się szczególnie szlachetnym życiem, i którzy są starszymi orientującymi się w swym Prawie — po sześciu z każdego plemienia — abyśmy wybrawszy to, co zgodnie przyjmie liczna grupa i przyjąwszy staranne tłumaczenie, mogli je złożyć ze czcią według godności rzeczy i twej decyzji” (32). Król każe napisać do Eleazara oraz przeznacza ogromne ilości złota na podarunki do Świątyni.

Wymiana listów między Ptolomeuszem a Eleazarem (34—51). Ptolemeusz w swym liście do Eleazara (35—40) donosi, że w jego królestwie znajduje się wielu Żydów i że pragnie okazać im swą życzliwość. W związku z tym zdecydował się na przetłumaczenie Prawa żydowskiego na język grecki. „Dobrze więc uczynisz i odpowiednio do naszej troski, jeżeli zbierzesz szlachetnie żyjących starszych mężów, znających się na Prawie i mogących dokonać tłumaczenia...”. Na zakończenie król zaznacza, że wysłała w tej sprawie Andreasa, dowódcę straży przybocznej i Arysteasza. Oni omówią co potrzeba, a nadto przyniosą dary. W odpowiedzi (41—46) Eleazar wyraża radość z powodu listu i zamiaru króla i dziękuje za dary. Zawiadamia, że wybrał tłumaczy i wysłał ich z księgami Prawa. W paragrafach 47—50 znajdujemy listę wysłanych tłumaczy. Ponieważ z każdego plemienia jest po sześciu, więc w sumie jest ich siedemdziesięciu dwóch (Septuaginta!). Większość imion jest hebrajska, ale sporo też jest greckich.

Opis darów królewskich (51—82). Następuje teraz długi i drobiazgowy opis darów królewskich stołu ofiarnego, kraterów, czar. Arysteasz podkreśla drogocенność materiałów, z których te dary zostały wykonane (złoto i drogie kamienie w wielkiej liczbie), oraz opisuje bardzo dokładnie wspaniałość wykonania. Mówi również

² Z użytych na początku pisma terminów nie wynika jasno czy od razu chodziło o tłumaczenie; raczej jest mowa o odpisie lub transkrypcji.

o bezustannej trosce króla, aby dary były naprawdę piękne i godne Świątyni.

Ostatecznie ilość i piękno kamieni są tak wielkie i wszystko jest wykonane w tak doskonały sposób, iż kamienie oraz wykonanie są pięciokrotnie cenniejsze od użytego złota.

Opis Jerozolimy i kultu Świątyni. Opis Palestyny (83—120). Arysteasz przystępuje do relacji o swej wizycie, ale uważa, że najpierw należy opowiedzieć o kraju żydowskim i daje dość szeroki opis Jerozolimy oraz, już bardziej ogólny, Palestyny. Rozpoczyna od opisu Świątyni, dalej mówi o kapłanach, liturgii, stroju arcykapłana, zamku warownym w Jerozolimie, samym mieście i jego ulicach, wreszcie o okolicach Jerozolimy.

Spotkanie Eleazara z tłumaczami przed ich odjazdem (121—127). Eleazar zbiera tłumaczy, którzy mają wyruszyć do Egiptu. Można dostrzec jego miłość ku tej grupie. Trudno mu się z nimi rozstać, oni również przeżywają podobne uczucia.

Apologia Prawa wygłoszona przez Eleazara (128—171). Eleazar zostaje zapytany, dlaczego Żydzi uważają niektóre potrawy za nieczyste. Eleazar daje szeroką odpowiedź, która właściwie przekształca się w dość gruntowną apologię judaizmu. Po ogólnym wprowadzeniu, w którym wyjaśnia, że ludzie, którzy obcując ze złymi ulegają zepsuciu, a ci, którzy z dobrymi, doskonałą się, Eleazar wyklada, że Żydzi wierzą w Jednego Boga, podczas gdy otaczający ich ludzie czczą martwe posągi (134—139). Toteż mądry Prawodawca żydowski obwarował swój naród przepisami, aby oddzielić go od kontaktu z innymi ludźmi. I jakkolwiek wszystkie stworzenia są podobne, będąc rządzone przez jedną siłę, to jednak w poszczególnych wypadkach istnieją głębokie racje, dlatego należy tych czy innych stworzeń unikać. W nakazie unikania pewnych zwierząt nie chodzi o same zwierzęta, ale o pobudzenie do refleksji i postępu moralnego. Tak więc Żydom wolno spożywać ptactwo, które jest łagodne, a nie wolno drapieźników, aby zrozumieli, że należy żyć dobrze i nie krzywdzić nikogo. Podobne racje leżą u podstaw i innych tego rodzaju przepisów (140—171).

Przybycie tłumaczy do Aleksandrii (172—186). Tłumacze przybywają do Aleksandrii z darami. Ptolemeusz przyjmuje ich, ku zdziwieniu wszystkich, natychmiast. Gdy tłumacze stają przed królem ze swymi darami — wśród których są pięknie spisane zwoje Prawa — ten najpierw je ogląda, następnie składa siedem pokłonów i mówi: „Dziękuję wam, mężowie, ale bardziej temu, który was przysłał, najbardziej zaś Bogu, którego są te słowa”. Po tym powitaniu król zaprasza przybyłych na wieczorną ucztę, a tymczasem daje im najlepsze mieszkania. Wieczera zostaje przygotowana bardzo uroczysto i zostają w pełni uwzględnione zwyczaje żydowskie.

Uczta (187—300). Po zakosztowaniu potraw i posileniu się król

zaczyna po kolei zadawać mędrcom żydowskim pytania, odnoszące się do postępowania doskonałego władcy. Oto dla przykładu dwa typowe pytania i odpowiedzi. „Zgodziwszy się na to (co powiedział poprzednik) pytał (król) następnego, w jaki sposób ma zachować równowagę wśród wszystkiego, co go spotyka. Ten zaś odpowiedział: (Jest to możliwe) jeżeli przyjmiesz założenie, że ludzie zostali stworzeni przez Boga, aby skosztować zarówno największych nieszczęść, jak i dóbr, i że nie jest rzeczą możliwą, aby będąc człowiekiem, można było nie zetknąć się z jednym i drugim. Bóg jednak jest tym, który daje moc ducha, i Jego błagać jest rzeczą konieczną” (197). „Pochwaliwszy król poprzednika, pytał następnego, w jaki sposób może zachować prawdomówność. Ten zaś odpowiedział na to: Wiedząc, że wielką hańbę przynosi kłamstwo wszystkim ludziom, a tym bardziej królom. Mając bowiem moc czynienia co zechcą, z jakiego powodu mieliby kłamać? Nadto, należy, królu, abyś przyjął, że Bóg kocha prawdę” (206).

Jak więc widzimy pytania i odpowiedzi mają jeden schemat i ujawnia się on jeszcze bardziej wyraziście w oryginale greckim. Schemat ten jest następujący:

1. Pochwała poprzedniej odpowiedzi wyrażona imiesłowem aorystu
2. Pytanie:
  - A. formuła wprowadzająca pytanie skierowane do następnego. z tłumaczy wyrażona formą osobową aorystu lub imperfectum „kontynuacji”.
  - B. samo pytanie.
3. Odpowiedź:
  - A. formuła wprowadzająca odpowiedź w formie osobowej aorystu.
  - B. odpowiedź w dwóch częściach:
    - a. konkretne wskazania sposobu osiągnięcia tego, o co król pyta.
    - b. zaznaczenie, w jaki sposób dana cnota ma swe źródło lub oparcie w Bogu.

Przy formułach wprowadzających używa się dla urozmaicenia licznych synonimów. W ciągu uczyty król pyta dziesięciu tłumaczy, po dziesiątym przerywa, by kontynuować następnego dnia, i w ten sposób uczyty odbywają się przez cały tydzień. Szóstego i siódmego dnia król zadaje pytania jedenastu przybyszom. Za każdym razem ucza kończy się wielkim uznaniem dla Żydów. Po pierwszej uczcie król mówi: „Uważam, że ci mężowie wyróżniają się cnotą i wiedzą. Z miejsca bowiem podejmując tak trudne pytania odpowiadali jak należy i wszyscy przy tym przyjmowali Boga jako podstawę swych słów” (200). Słowa te popiera znany filozof Menedemos z Eretrii. Ostatniego zaś dnia król mówi: „Dzięki waszemu przybyciu spotkało

mnie największe dobro. Zawdzięczam wam bowiem wiele, gdyż podaliście mi naukę o rządzeniu” (293n). W dowód uznania daje każdemu z Żydów trzy talenty srebra i niewolnika. Opis uczty kończy się słowami podziwu Arysteasza i wyjaśnieniem, że choć ta mądrość Żydów mogłaby się wydawać nieprawdopodobna, to jednak ich odpowiedzi są dokładnie spisane z akt królewskich (295—300).

Dokonanie tłumaczenia i jego ogłoszenie (301—316). Po trzech dniach Demetriusz prowadzi tłumaczy na wyspę, gdzie rozpoczynają swoją pracę. „Prowadzili dzieło uzgadniając wspólnie każdy punkt to zaś, co zostało uzgodnione, było w godny sposób spisywane przez Demetriusza” (302). Praca zostaje wykonana w siedemdziesiąt dwa dni: „Jakgdyby stało się to według jakiegoś zrządzenia” (307). Demetriusz zgromadza teraz społeczność żydowską i czyta im tłumaczenie, które znajduje z ich strony wielkie uznanie. Żydzi proszą, aby dał im odpisy tłumaczenia. Postanawia się również, że w tłumaczeniu nie wolno nic zmieniać. Król jest tym bardzo ucieszony, a nadto gdy mu się czyta tekst, jest pełen podziwu dla mądrości żydowskiego Prawa. Jest przy tym zdumiony, że tak mądre Prawo jest nieznanne wśród uczonych greckich i historycy nic o nim nie mówią. Demetriusz odpowiada: „(Stało się tak ze względu na to), że Prawo to jest święte i pochodzi od Boga, toteż gdy niektórzy ośmielili się zająć się nim, zostali uderzeni przez Boga i odstąpili od swego zamiaru” (313).

Odprawa tłumaczy (313—321). Król nakazuje strzec tłumaczenia z wielką czcią, prosi tłumaczy, aby często go odwiedzali i daje im, jak również dla Eleazara, bardzo bogate dary.

Epilog (322). Ostatnie słowa Arysteasza do Filokratesa: „Oto pełny opis wydarzenia, Filokratesie. Sądzę, że to Ci bardziej odpowiada, niż książki mitologów. Ty bowiem skłaniasz się ku temu, co może być pożyteczne dla umysłu”.

POWSTANIE KSIĘGI

Forma listu, w jaką zostało pismo ujęte, jest tylko fikcją literacką. Dziełko nie jest sprawozdaniem naoczego świadka, lecz spisaniem legendy. Niektórzy autorzy przyjmują, że jądro tej legendy może być historyczne, a mianowicie, że tłumaczenie Pięcioksięgu zawdzięcza swe powstanie inicjatywie Filadelfa. E. Schürer wspominając o tym sądzi, że jednak jest prawdopodobniejsze, iż przekład powstał w wyniku własnych potrzeb Żydów w Aleksandrii³. Do literackiego opracowania i rozbudowania legendy autor *Listu* posłużył się szeregiem źródeł. Według O. Eissfeldta, były one następujące: dyskusja w stylu sofistycznym przy uczcie („deipno-

³ E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*⁴, Leipzig 1909, 3, 425n.

-sofistyczna”), pewne historyczne źródła (np. o przesiedleniu Żydów do Aleksandrii), traktat „O sprawowaniu władzy królewskiej” (*Peri basileias*), utopijny opis podróży, w którym jest przedstawione idealne państwo filozofii greckiej. Ale nade wszystko autor nawiązał do tradycji, którą zakłada jako znaną, że LXX została przetłumaczona na język grecki na rozkaz Ptolemeusza II, przy czym podanie to rozbudował — prawdopodobnie w kierunku powiększenia roli króla i dworu⁴.

Wobec fikcyjności *Listu*, wyłania się problem daty powstania. Ponieważ w piśmie nie ma żadnych wyraźnych danych co do tego, doszukiwać się trzeba czasu powołania na podstawie szerszej krytyki historycznej i literackiej. Z jednej strony pismo mówi o Ptolemeuszu II Filadelfie (285—247), a z drugiej *List* jest szeroko wykorzystany przez Józefa Flawiusza (*Antiquitates* 12, 11—118). *Antiquitates* powstały w latach 93—94 po Chr. Powstanie *Listu Arysteasa* należy więc umieścić między panowaniem Ptolemeusza a datą powstania *Antiquitates*. Ponieważ u Filona spotykamy się również z tą legendą, ale w stadium bardziej rozwiniętym (tłumacze, jakby pod jakimś natchnieniem, wypowiadają te same słowa — *De Vita Mosis* 2, 37), zatem można wnioskować że Arysteasz pisze w okresie wcześniejszym. E. Bickermann na podstawie analizy formuł korespondencyjnych i tytułów funkcji w liście oraz formuł użytych we współczesnych dokumentach sądzi, że trzeba umieścić księgę w końcu II w. przed Chr., ponieważ takie formuły jak *chairein kai errōsai*, czy też *ean oun phainētai* lub tytuł *archisōmatophylakōn* nie występują wcześniej⁵. O. Eissfeldt i W.F. Albright przyjmują tę argumentację⁶. A. Pelletier sądzi natomiast za Meechamem, że takie dane filologiczne nie są wystarczające, bo mamy za mało materiału z wcześniejszego okresu, by twierdzić, że wymienione formuły nie były używane już uprzednio. Pelletier przywiązuje zasadniczą wagę raczej do ogólnych ram historycznych, zwłaszcza do korzystnej sytuacji Żydów aleksandryjskich, oraz do zależności Jerozolimy od Lagidów i zupełnego milczenia o saduceuszach. Biorąc to wszystko pod uwagę przyjmuje z R. Tramontano i L. H. Vincent początek II w. jako datę powstania księgi⁷. Dokładniej biorąc, tak sprawę ujmował już Schürer. Autor ten nadto zwracał uwagę, że legenda była znana

⁴ O. Eissfeldt, *Einleitung in das Alte Testament*³, Tübingen 1964, 819.

⁵ E. Bickermann, *Zur Datierung des Pseudo-Aristeas*, *Zeit Nt Wiss* 29 (1930) 280—298.

⁶ O. Eissfeldt, *Dz. cyt.* 818; W.F. Albright, *Od epoki kamiennej do chrześcijaństwa*, Warszawa 1967, 281.

⁷ A. Pelletier, *Lettre d'Aristée à Philocrate*. Introduction, texte critique, traduction et notes, index complet des mots grecs (*Sources chrétiennes*, 89), Paris 1962, 57n.

już żydowskiemu pisarzowi Aristobulosowi i to w postaci podobnej do tej, jaką mamy w Liście Aristeasza, a mianowicie z informacją, że bibliotekarzem Filadelfa był Demetriusz. W związku z tym Schürer uważa za bardzo prawdopodobne, że Aristobulos opierał się na *Liście*, czyli że *List* istniał już za jego czasów. Aristobulos żył na Ptolomeusza IV Filometora (ok. 170—150)⁸.

Wreszcie może warto zaznaczyć, że autor *Listu* wspomina na początku o dziele, które uprzednio napisał o Żydach, (6), a na końcu zapowiada napisanie jeszcze jednego (322). Autor więc *Listu* jest względnie wykształconym, gorliwym Żydem, który prowadził szeroką pisarską działalność propagandową (misyjną) na rzecz judaizmu.

ZNACZENIE KSIĘGI, JEJ DOKTRYNA I OŘĘDZIE

List Arysteasza daje szereg informacji o judaizmie w ogóle, zawiera ciekawe dane o obliczu ideologicznym judaizmu hellenistycznego oraz niesie pewne orędzie. Mianowicie autor umie w sposób zręczny i dyskretny przekazać czytelnikom pewną sumę zasadniczych informacji o judaizmie, tak iż mogliśmy określić pismo jako pewnego rodzaju kompendium judaizmu. Rzeczywiście list mówi o kraju żydowskim, Jeruzolimie, Świątyni, Księgach św., wierze Izraela oraz wyjaśnia żydowski sposób życia. Wiele z tych informacji — choć często są one niedokładne — ma i dla nas duże znaczenie, jak np. odnośnie do topografii Jeruzolimy czy też liturgii Świątyni itd. Arysteasz jak wielu innych autorów żydowskich — Syrach, Test. 12 Patr., Filon, Józef Flawiusz — opisuje dość dokładnie szaty wielkiego kapłana. Szaty te miały swe symboliczne znaczenie i musiały wywierać duże wrażenie na Żydach. Poprzez księgę poznajemy również cechy judaizmu hellenistycznego. Judaizm ten — jak widzieliśmy — pragnie ukazać się jako mądrość i filozofia najwyższa. Do tego celu służy również alegoria — rys tak charakterystyczny dla judaizmu aleksandryjskiego i występujący w pełni już w tym piśmie. Szereg bowiem rzeczy, zwłaszcza przepisy rytualne, nie mają oczywiście z filozofią nic wspólnego. Przez interpretację alegoryczną daje się im jednak treść filozoficzną i wprowadza wszelkie filozoficzne prawdy. Jednocześnie w ten sposób usiłuje się uratować żydowskie przepisy przed zarzutem ze strony środowiska pogańskiego, że są one dziwaczne i bezsensowne. Jeszcze inną cechą judaizmu hellenistycznego są tendencje misyjne. Nasza księga prócz tego, że chce być listem polecającym dla Septuaginty, pragnie również głosić judaizm. Stąd właśnie nagromadzenie informacji o judaizmie na użytek tych, którzy go nie znają i stąd też bezustanne podkreślanie wartości judaizmu, jego gloryfikacja. Głosi się chwałę dziedzictwa żydowskiego, mądrość żydowskich Pism,

⁸ E. Schürer, *Dz. cyt.* 611n. 512.

szczególnie Prawa, oraz wielkość samego ludu żydowskiego. Dla wzmocnienia tego wszystkiego każe się właśnie poganinowi Arysteaszowi lub też innym poganom, np. samemu królowi, wypowiadać dużą część tych pochwał⁹. Paganie mówią w *Liście* o Bogu Izraelskim jako Bogu Najwyższym (37), to oni wychwalają i podziwiają Prawo żydowskie oraz oni zdumiewają się nad mądrością przybyłych tłumaczy żydowskich. Król przekazuje dla Świątyni Jerozolimskiej wspaniałe, bezcenne dary.

Chce się przez to powiedzieć, że tak powinni czynić wszyscy inni cudzoziemcy. Jednocześnie wobec takiego wychwalania dzieł zycia żydowskiego staje problem: Dlaczego świat grecki, świat filozofów, nie znał i nie zna nauki żydowskiej? Dlaczego żaden z filozofów i historyków nie o niej nie wspomina? Jest to problem, który Żydów żenuje i wprowadza w zakłopotanie. Na problem ten odpowiada połowa jednej z ksiąg Józefa Flawiusza — *Contra Apionem*. Flawiusz starał się tam wyjaśnić sprawę rzeczowo: Żydzi, podobnie jak Rzymianie, nie są krajem nadmorskim, a ludy mieszkające z dala od morza lub nie będące potęgą morską pozostawały bardzo długo — jak nawet sami Rzymianie — nieznanie historykom greckim. *List Arysteasza* — jak widzieliśmy — odpowiada w sposób zupełnie inny, poprzez odwołanie się do dziedziny cudowności. Księgi izraelskie są święte i nieodstępne dla pogan, i ktokolwiek z filozofów czy też historyków greckich pragnął o nich pisać, spotkała go kara Boża (312—316).

ROZWÓJ LEGENDY

Rozwój legendy o tłumaczeniu LXX poszedł w kierunku rozwijania elementu cudowności. Jak widzieliśmy, Arysteasz podaje, że tłumacze naradzali się przy tłumaczeniu i w ten sposób uzgadniali swoje propozycje. Jedyną sugestią cudowności jest to, że tłumaczenie zostaje dokonane w ciągu siedemdziesięciu dni, to znaczy tyłu, ilu było tłumaczy, i dodaje się, że stało się to „jakby za jakimś zrządzeniem”. Filon z Aleksandrii również zna legendę i być może w formie niezależnej od Arysteasza, ale jak mówiliśmy,

⁹ „Die erzählte Legende bildet nur den äusseren Rahmen der Darstellung. Das Ganze ist in Wahrheit ein Panegyricus auf das jüdische Gesetz, die jüdische Weisheit und den jüdischen Namen überhaupt aus dem Munde eines Heiden“, E. Schürer, *Dz. cyt.* 608; „...Inhaltsübersicht zeigt, dass der Zweck der Erzählung keineswegs die erzählte Geschichte an sich ist sondern diese Geschichte, insofern sie lehrt, welche Hochachtung und Bewunderung für das jüdische Gesetz und das Judentum überhaupt selbst heidnische Autoritäten wie der König Ptolemäus und sein Gesandter Aristesas hegten. Den gerade darin gipfelt die Tendenz des Ganzen, dass hier dem jüdischen Gesetze aus heidnischen Munde ein Lob zubereitet wird. Das Ganze ist daher in erster Linie auf heidnische Leser berechnet“, *Ibid.* 610.

w formie bardziej zaawansowanej. Według niego tłumacze, jakby ogarnięci Boskim natchnieniem, wypowiadają przy tłumaczeniu nie jeden to, a drugi co innego, lecz wszyscy identyczne słowa. Józef Flawiusz zasadniczo powtarza opowiadanie Arysteasa, ale potem pisarze chrześcijańscy podejmują legendę i rozwijają ją. Zaczyna się pisać, że król pragnąc zbadać, czy tłumacze są na poziomie i czy tłumaczenie będzie wierne, rozdziela ich po dwóch i nie pozwala poszczególnym parom porozumiewać się między sobą. Tłumacze kończą dzieło jednego dnia i gdy je przedstawiają królowi i jego dworowi, wszyscy w osłupieniu widzą, że przekład jest identyczny¹⁰. W wyniku przyjęcia tej legendy za dobrą monetę, pisarze chrześcijańscy, jak zresztą już i Żydzi, patrzyli na tłumaczenie jako na dzieło natchnione i w pełni autorytatywne.

Warszawa

Ks. JANUSZ FRANKOWSKI

Ks. Wincenty Myszor

APOKALIPSA PAWŁA

Kairski kodeks papirusowy znajdujący się w Muzeum Koptyjskim, nr inw. 10548, zawiera chyba najbardziej jednolite co do charakteru literackiego utwory gnostyckie. Kodeks ten, nazywany w publikacjach naukowych jako V kodeks papirusów gnostyckich z Nag-Hammadi¹ obejmuje następujące tytuły: *List Eugnostosa* (1—17), *Apokalipsa Pawła* (17—24,9), *Apokalipsa Jakuba* (24, 10—44) *Apokalipsa Jakuba* (44, 1—63, 32, inna od poprzedniej) i *Apokalipsa Adama* (64, 1—85, 32). Z wymienionych utworów zostały dotąd wydane razem tylko apokalipsy. Wśród nich niewątpliwie najbardziej interesujące są dwie apokalipsy Jakuba. Najmniejszym, bo siedmiostronicowym utworem, jest *Apokalipsa Pawła*. Nie przypomina ona w niczym znanej dotąd

¹⁰ Tak np. św. Ireneusz, w Euzebiusz, *Hist. eccl.* 5, 8, 11—15. Szeroko na temat rozwoju legendy A. Pelletier, *Dz. cyt.* 78—98; E. Schürer, *Dz. cyt.* 613—616.

¹ O całej bibliotece gnostyckiej z Nag-Hammadi: ks. E. Dąbrowski, *Konfrontacje*, Poznań 1970 s. 330—369. Ks. Dąbrowski podaje także przekład Ewangelii Tomasza z j. francuskiego, niestety w wielu miejscach niedokładny. Przygotowuje się przekład z oryginału; ks. W. Myszor, *Gnostycyzm* — przegląd publikacji, *Studia Theologica Varsaviensia* 1971/1. Podano również bibliografię dotyczącą Nag-Hammadi.

² A. Böhlting und P. Labib, *Koptisch-gnostische Apokalipsen aus Codex V von Nag Hammadi im Koptischen Museum zu Alt-Kairo*, Halle 1963 *Apokalipsa Pawła* s. 19—26.